

המגדל המערבי בתל בית-מרסם

מאת

שמואל ייבין

רות עמירן ומ. דונייבסקי קיבלו — במאמרם שפרסמוהו זה מקרוב⁽¹⁾ — את דעתו של כותב הטורים האלה⁽²⁾, כי היה המגדל המערבי בתל בית-מרסם רק מגדל בלבד, ששולב במערכת הביצורים של המקום, ולא שער כניסה שני, מערבי, לעיר הנדונה, כפי שסבר והציע אולברייט בדו"ח הסופי שלו על חפירות האתר הזה⁽³⁾.

בתוספת למאמר הנ"ל של עמירן ודונייבסקי עומד אולברייט על דעתו, כי שימש המבנה הנדון גם שער, הואיל: "ובראש ובראשונה, לא נמצא כלל פתח בקיר הגבוה למדי (לוח 9 [של הדו"ח של אולברייט], חתך C-C) בין המבנה העיקרי והמעבר של השער. שנית פתח הכניסה מן העיר אל מעבר-השער (לוח d, 44 [כנ"ל]) מאסיבי הרבה יותר מן הפתח העיקרי המוביל מן העיר אל המבנה המערבי, ולא ייתכן כי שימש לשום עניין אם לא כפתח השער. אם הפתח הנדון והמעבר הנפתח ממנו אינו חלק משער כניסה לעיר מן החוץ, אין להעלות על הדעת שום תכלית אחרת שלה היו יכולים להיות נועדים"⁽⁴⁾.

הואיל וכותב הטורים האלה עודנו סבור, כי המבנה בכללו אינו אלא מגדל בלבד, ומעולם לא היה מצוי שער במקום זה, מוצא הוא הצדקה לעצמו להרצות מחדש את נימוקיו בנידון זה.

קודם לכל, אין להכיר כלל שום סימנים להסדר גישה (אל השער המוצע) מחוץ לחומת העיר. אולברייט⁽⁵⁾ אומר כי הגבעה, שעליה הייתה בנויה העיר,

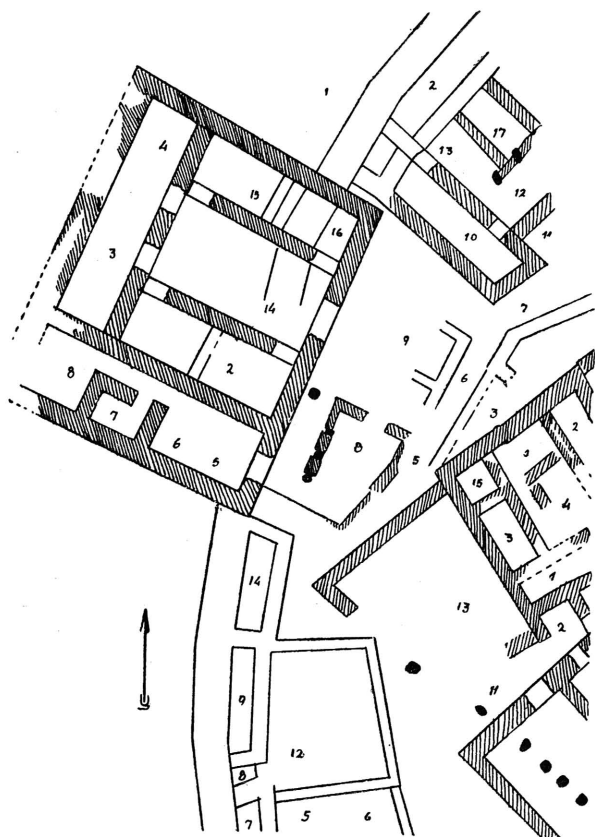
(1) ר' BASOR מס' 149 (פבר' 1958), ע' 29—31.

(2) לראשונה הרצה כותב הטורים האלה את דבריו בספרם של מ. אבי-יונה ו.ש. ייבין, קדמוניות ארצנו א', תל-אביב, 1955, ע' 303—305.

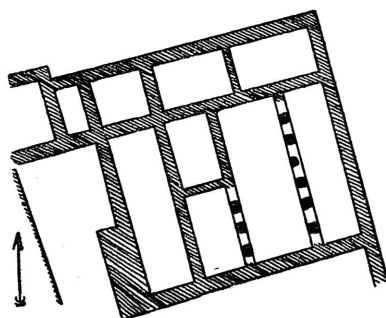
(3) ר' אולברייט, TBM III, מס' 149 (פבר' 1958), ע' 32.

(4) ר' הנ"ל, BASOR מס' 49 (פבר' 1958), ע' 32.

(5) במכתב מיום 17 באוקטובר, 1958, כותב פרופיסור אולברייט: "Of course there is no built-up approach to the West Gate... the hill is very high

צ'ור א. חלקה הצפוני המערבי של תכנית העיר תל בית-מרסם בסביבות המגדל המערבי (בשכבה A).

צ'ור ב. בית מס' 3 מתל אלנצ'ה

תלולה ביותר דווקא מצד זה; ועובדה זו כשהיא לעצמה דיה להקשות על ההשערה, כי היה קיים לפנים אפילו פשפש (posterngate) בחומת העיר כאן. כל מי שנהירות לו שיטות הטיפול המדוקדק, משך כל הדורות ובתקופות הישראליות במיוחד, בתכנוןן וביצוען הנאות של דרכי גישה קלות ויפות לתכליתן אל שערי הערים⁶, יהסס ביותר מלמצוא קיום לשער, שדרך הגישה אליו מעוררת ספקות רציניים כל־כך⁷. התקנת דרך גישה קלה מתחייבת מאליה גם במקרי שערים שנועדו רק למעבר הולכי רגל בלבד⁸. נימוק שני, הסותר את איתורו של שער במקום הנידון, הריהו היעדרה הגמור של רחבה ציבורית קטורה לפני השער מבפנים לחומה. השוואה אל השער המזרחי שבתל בית־מרסם עלולה להיות מאלפת ביותר⁹. לפני זה האחרון מצוי שטח קטור ניכר למדי, כמעט רבוע צורה, שלא נחשפו בו שום שרידי בנייה, והוא משתרע בין שני קירות מקבילים של בניינים שמשני עבריו¹⁰.

and steep at this point. Rock emerges everywhere and we found no traces of the footpath which must have existed (coming from either the right or the left). Of course we did not search extensively for it, a thorough removal of earth from the rock west and south of the tower might have yielded traces of a simple terraced roadway".

המחבר מודה לפרופיסור אולברייט על ידיעות האלה.

(6) השווה, דרך־משל, את דרכי גישה אל מגידו, לכיש, חצור (בתקופה הכנענית המאוחרת), גזר [בימי מלכותו של שלמה; ר' עתה י. יד ין, ידיעות כ"ב (תשי"ח), ע' 115 ואילך]; וכמוהן עוד אתרים.

(7) ככל שאפשר לראות הרי מקיימים לוחות b, 39 וגם b, 40 בדו"ח של אולברייט (ר' הערה 3) את דבר היעדרה של דרך גישה אל "השער" הנידון.

(8) ר' אולברייט TBM III, ע' 46; גם אם לא נתחשב בחמורים עמוסים, שלדעתו של כותב הטורים האלה כלל לא יכלו להידחק במרווח הצר, שנותר במעבר הנידון בין קירו המזרחי של "חדר המשמר" כביכול (מס' 7 בציור א') וקירו המערבי של המגדל עצמו (TBM III, לוח 8), שכן רוחבו של המעבר כאן לא עלה על 1 מ'. דוגמה נאה לדאגה לרווחתם של הולכי רגל הבאים בשערי העיר משמשת מערכת המדרגות העולות (מבחוץ) אל שער מגידו הצפוני בשכבה המיוחסת לימי שלמה המלך, שבלא ספק נועדה להיות דרך קפנדריה, כדי למנוע מהולכי הרגל, העולים מבקעת מגידו, את הצורך להשתמש בדרך העקיפים שנסללה לרכב.

(9) ר' TBM III, לוחות 1 ו־5.

(10) המסומנים 4—5, כנ"ל, לוח 5. ככר זו רחבה קצת יותר מכדי 10 מ', ולפי

רחבות קטורות דומות לפני השער (מבפנים לחומות) נתגלו במגידו⁽¹¹⁾ בלכיש⁽¹²⁾, בגזר⁽¹³⁾, במצפה (?)⁽¹⁴⁾, בתל אלפארעה הצפונית⁽¹⁵⁾, בתל אלעריני⁽¹⁶⁾. דרך זו של תכנון וביצוע, שנודעה לה תכלית מעשית⁽¹⁷⁾, הייתה מעין תקן (סטאנדארד) קבוע ועומד בתקופה הנדונה⁽¹⁸⁾.

מאידך גיסא, שונה לחלוטין המצב לפני המגדל המערבי (ר' ציור א'). אין כאן רחבה לפני השער. מצויה פה חצר חיצונית קטורה (מס' 9 בתוכנית), שיש לכנותה כך בזיקה לחצר הפנימית (מס' 14 בתוכנית) של המגדל עצמו. אל החצר החיצונית מוביל רחוב (או סמטה; מס' 7), המתחבר מצד אחד אל פנים העיר, ומן הצד השני — דרך מעברים שונים (מס' 5—6) — עם מערכת סוגרים שבחומת העיר (מדרום למגדל) ובתי המגורים הפרטיים הסמוכים

התוכנית מגיע אורכה כדי 5 מ' לפחות, ואולם ככל הנראה משתרעת היא עוד מרחק מסוים לתוך פנים העיר (השווה שם, לוח 1), מחוץ לתחומי השטח שנחשף במקום זה. (11) ר' R. E. Lamon and G. M. Shipton, מגידו I, שיקאגו, 1939, ציורים 3 ו-118 (השער העיקרי בצפון העיר). אפילו לפני השער (המפוסקס) בדרום העיר הייתה לכתחילה ככר קטורה נרחבת, (בממוצע) 17 מ' (רוחב) × 28 מ' (אורך) בקירוב; בזמן מאוחר יותר הוקם שם בניין אמרכלי (אדמיניסטרטיבי) מס' 1482, שעדיין הותר מעבר רחב [5 מ' (רוחב) × 17 מ' (אורך) בקירוב], אשר הוביל אל ככר מקוצצת (7×17 מ' בקירוב) מאחורי הבניין האמרכלי הנ"ל. (12) ר' O. Tuffnell, ואחרים, לכיש III, לונדון, 1953, כרך הלוחות, לוחות 1, 15 (השטח הפתוח בחזית, שכבה II); 2, 15 (כנ"ל, שכבה III); 4, 11 (תוכנית, שכבה III); 124.

(13) מצפון לשער הפנימי; השווה יד ין, כנ"ל, ציור 1 (בע' 117). (14) תל אלנצבה; גם מבפנים לשער המאוחר יותר [מקאון, TN I, הלוח המתקפל במעטפה שבסוף הכרך, במרובע TV—23/4, 7.70 מ' (רוחב) × 32 מ' (אורך בקירוב), וגם מבפנים לשער הקדום יותר (שם, מרובעים AB/AD—24/6), ולאחר-מכן הוקם בכרך זו האחרונה הבית מס' 224—227.

(15) ר' ר. די-יו, RB כרך LVIII (1953), לוח VI. (16) האתר שווה קודם לכן עם גת פלשתים (וזיהוי זה אינו מסתבר עוד). ככל הנראה חשף כותב הטורים האלה את מקומו של השער והזיכר שלפניו (מבפנים העיר) זה מקרוב במשך עונת החפירות האחרונה (מאי—יולי 1958); ועדיין לא נתפרסם דו"ח על החפירה הזאת.

(17) השווה פסוקים כגון רות ד', א'; שמו"ב ט"ו, ב' ואילך; מל"ב ז', א' ואילך; יש' כ"ט, כ"א; עמ' ה', י'; דה"ב כ"ב, א'.

(18) כמובן מאליה, היה זה הנהגה התקין גם בתקופות הקדם-ישראליות וגם בזמן שיבת ציון ולאחריה (השווה, דרך-משל, נחמ' ח', א').

לזו האחרונה. החצר החיצונה הנ"ל מוליכה אל עיקרו של מבנה הגדול ממערב, ואל בניין קטן מטיפוס בית-שלושת-מרחבים¹⁹) — מדרום. חדר האורך שבבניין זה (לא סומן במספר בתוכנית) נפתח ישירות אל החצר החיצונה מס' 9, ומוליך אל הכניסה למעבר (מס' 5—8), המשמש, לדעת אולברייט, כשער הצפוני-המערבי של העיר. מלבד היעדרה של רחבה קטורה לפני השער, הרי גישה חבויה כזאת אל שער מצד (פנים) העיר מחשידה מטבעה את עצם קיומו של שער במקום כזה.

נוסף על-כך, מה שנותר מקירו המערבי (שנהרס כליל) של מעבר "השער", כביכול, מוכיח (לפי הציור בתוכנית שפרסמה אולברייט; ציור א' כאן), שפתח היציאה, אם היה קיים בכלל, לא נמצא באמצעו של קיר זה, וגם זו עובדה רחוקה היא²⁰).

בתוספת הנ"ל שהדפיס אותה אולברייט בסוף מאמרם של דונייבסקי ועמירן, לא הפריך את טענות-הנגד האלה, אבל הוסיף שני נימוקים בזכות השערתו, כי שימש המעבר הנידון שער כניסה לעיר במקום זה²¹).

ברם, העובדה הראשונה שעליה מסתמך אולברייט בתוספת זו אינה עניין לנושא הנדון. בטיפוס "בית-ארבעה-מרחבים", שעליו מתבססת בבריי-רות תוכנית המגדל המערבי²²), מצויות דוגמאות לרוב להוספת חדר אורך

19) בדבר טיפוס-משנה זה של "בית-ארבעת-מרחבים" ר' את הפרק המפורט "הבית הישראלי", שכתב המחבר למען כרך ב' של תולדות היהודים בעולם, העומד להתפרסם בקרוב מטעם *The Jewish History Publications, Inc.*, ניו יורק (עברית ואנגלית).

20) אומנם בדברי הדו"ח הסופי שלו (*TBM III*, ע' 45) מעלה אולברייט את הסברה כי הייתה מזווחת הצפונית של השער המשוער ניצבת "על הקו שיימתח על פני המזווח הצפונית של הפתח הפנימי (של המעבר הנידון) והמשטח הצפוני לקירו של חדר המשמר". אף-על-פי שהשלמת הקיר המערבי בקווים מרוסקים עוברת דרומה ממקום השקתו של קו משוער כזה.

סיכום הנימוקים שהורצו עד כאן ניתן בספרם של אבי-יונה וייבין, קדמוניות ארצנו א', ע' 303—305.

21) ר' לעיל, ע' 8 והע' 4.

22) כנראה סבר גם אולברייט כך, והוא משווה את תוכנית המבנה לזו של טיפוס החלני (שם, ע' 46). בקרבה זו אל טיפוס החלני תמכו גם חוקרים אחרים, עד אשר הפריכה כותב הטורים האלה בהרצאתו בפני הקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות בירושלים (1947). לדאבונו עדיין לא פורסמו ההרצאות שהושמעו בקונגרס זה במדור לארכיאולוגיה. השווה אבי-יונה וייבין, כנ"ל א', ע' 94.

(רביעי) על התוכנית המקורית. הדוגמה המפורסמת ביותר הלא היא הבית מס' 3 בתל אֶלְנֶצְבָּה (ציור ב')²³). שם נבנה חדר אורך נוסף משמאל לחצר התיכונה (במקרה ההוא ממערבה), ואין בקיר המשותף, שבין חדר האורך המקורי ממערב לחצר ובין חדר האורך הנוסף עליו ממערבו, שום פתח מעבר אל עיקרו של הבניין, והחדר הנוסף נפתח במישרים אל החצר החיצונה הנרחבת שלפני כל הבניין כולן (מדרום). מחוץ לחדר זה נסמכת על קירו החיצון (המערבי) מערכת-מעלות אטומה בהמשך החצר החיצונה לצד צפון (ממערב לבניין).

דוגמה מקבילה אחרת חשף כותב הטורים האלה לפני שנים אחדות בפרבר מזרחי של חצור²⁴ (ציור ג'). מקבילה זו תואמת את מקרהו של המגדל המערבי בתל בית-מרסם אפילו יותר מזו של תל אלנצבה, שכן גם בפרבר זה סוגלה התוכנית הצנועה המקורית של "בית-ארבעה-מרחבים" להקמת בניין ציבורי רב-מידות. חדרים מס' 40—10א'—10ב'—11—16 מהווים את חדר האורך הנוסף משמאל לחצר התיכונה (במקרה זה ממזרחה). ולהם כניסה מיוחדת (דרך חצר פנימית מיוחדת מס' 5—1) מחצר חיצונה מיוחדת (מס' 19), ואין פתח מעבר בינם ובין עיקרו של הבניין (ממערבם).

גם נימוקו השני של אולברייט אינו מוכיח דבר בזיקה להשערה על קיום שער עיר במקום זה. הפתח המוביל מפנים העיר אל המעבר (השער, כביכול), אינו בשום פנים "מאסיבי" במובנה הרגיל של תיבה זו. אומנם נבנה הפתח בצורה יציבה ומוצקת, מגושי אבנים שסותתו טוב יותר מן הרגיל²⁵. ואולם זוהי תכונה שכיחה בבניינים מטיפוס "בית-ארבעת-מרחבים", כי יהיו מק"צעותיו ומזוזותיו נבנים אבנים ששובכו יפה יותר בהשוואה אל אבני הגוויל הרגילות שמהן נבנו הקירות²⁶. ועוד זאת, כי אבנים מסותתות יפה קצת יותר מן הגוויל הרווח שימשו גם במקצוע "חדר-המשמר" שבפנים מעבר "השער" כביכול²⁷), ואף בפתחים שונים שנפתחו מן החצר התיכונה

(23) מקקאון, *TN I*, ציור 51 (בע' 208).

(24) על שלוחה, שהיא שפתו הצפונית של נחל חצור (ואדי הנדאג'), כק"מ אחד בקירוב ממזרח לתל העיקרי. עדיין לא פורסם דו"ח על חפירה זו, אך כמה פרטים נוספים כלולים בפרקו הנ"ל של המחבר "הבית הישראלי" (ר' לעיל, הע' 19).

(25) ר' *TBM III*, לוח 44d.

(26) השווה, דרך-משל, *TN I*, לוחות 78, 2, 5; 79, 1 (הפינה שמימין ברקע התיכון); 81, 4 (הפינה שמשמאל). (27) ר' *TBM III*, לוח 36d.

(הפנימית) של המגדל המערבי²⁸) או בפתחי בתי מגורים פרטיים שבעיר²⁹). שיטת בנייה זו יש לה הסבר שימושי פשוט, כיוון שמקצועות של בניינים ומזוזות של פתחים הנם מצד אחד אותם חלקים שבבניין, המועדים יותר מכול לשחיקה ובלייח, ומצד שני עשויים הם יותר מכול חלק אחר של בנייה להשפיע על מידת יציבותו של המבנה בכללו. היה זה, איפוא, מן הראוי ומן ההגיוני, כי תוקדש תשומת לב מיוחדת להגנתם של חלקים אלה מכל פגיעות אפשריות.

במקרה המיוחד הנדון בזה אפשר שהייתה גם סיבה מיוחדת לבנייתו המוצקה של הפתח. שמא נתכוונו בוניו להציב בו דלת חזקה ביותר. לדעתו של כותב הטורים האלה נמצא במעבר "נוסף" זה טור המעלות הראשון של מערכת-המדרגות אשר הובילה אל מרומי המגדל³⁰). משהגיע טור זה של מערכת-המדרגות, הנישאות מעלה, אל קצהו המערבי של המעבר הנידון, נפתחה המערכת כולה ימינה כדי 90° , והטור השני של המעלות נבנה מעל לחדר הרוחב (בעיקרו של המגדל; חדרים מס' 3—4 שבתוכנית), ובוודאי נוסף עוד טור שלישי (גם הוא בתפנית של זווית ישרה ימינה) מעל לחדר האורך הצפוני (בעיקרו של המגדל; חדרים מס' 15—16 שבתוכנית), והיו תוצאותיה של מערכת-המדרגות אל גג המגדל בפנינתו הפנימית (בצפון-מזרח), מקום שחיפה עליהן המעקה בעל השיניות, שבוודאי התנשאו על ראש המגדל, בבליטת-מה החוצה (מחוץ לחזיתות הקירות)³¹).

דומה שמן הראוי כי נניח שלפחות חלקו התחתון של טור-המדרגות הרא-שון לא התפשט לכל רוחבו של המעבר הנידון, אלא רק למן קירו הדרומי,

28) ר' שם, לוח a, 46.

29) ר' שם, לוחות a, 49; b, 51.

30) לא הייתה כל תועלת במגדל כזה, ללא מערכת-מדרגות שתוביל אל ראשו, ואין מקום אחר לכך. ראשו של המגדל מן ההכרח שהיה נישא מעל החומה משני עבריו, ומערכת-מדרגות חיצונה מראש החומה אל ראש המגדל, מאחד מעבריו או משניהם גם יחד, הייתה בבחינת מלכודת-מוות למגינים בשעות מצור. דרך עלייה אל ראש המגדל צריכה להיות חבויה בפנימו בחסות מעבר מקורה [השווה, דרך-משל, את שער שכם הצפוני, בן התקופה הכנענית התיכונה, שבו היה מצוי כבש עלייה בתוך עבי קירותיו].

31) בדבר תחזורת כזאת השווה את תבליטי סנחריב האשורי, המתארים את מצור לכיש.

ועד המחיצה שבו (דהיינו קירם הצפוני של החדרים מס' 6 — 7 שבציור א'), כדי שאפשר יהיה לגשת אל כל "חדרי המשמר" (כפי שמכנה אותם אולברייט), שלא היו אלא אסמים או מחסנים להספקה ולנשק הדרושים. חלק זה של טור המדרגות, ואולי כלל מערכת המדרגות, נבנה עץ, ומשום כך לא נותר לו זכר בחורבות המבנה הזה.

אשר לקומת הקרקע בעיקרו של המגדל המערבי, ייתכן כי שימשה (יחד עם בית מס' 8) קסרקטין לחיל המצב; אך, נראה יותר שלא היו גם אלה אלא מחסנים נוספים, ואילו חיל המצב התגורר בבתי הסמוכים⁽³²⁾.

משנבוא לדון בתאריך הקמתו של המבנה, יש לציין כי קבע אולברייט אח זמן בנייתו למאה ה' לפסה"נ, בעוד אשר האריכו שלושה שלבי תיקונים ושיפורים את משך חייו עד ראשיתה של המאה ה' לפסה"נ⁽³³⁾.

כותב הטורים האלה היה סבור בזמן מן הזמנים, כי נבנה המגדל במאה ה' לפסה"נ⁽³⁴⁾.

דונייבסקי ועמירן מבכרים לקבוע את תאריך הקמתו לראשונה קרוב לסוף המאה ה' לפסה"נ⁽³⁵⁾. הנימוק היחיד אשר הניעם להציע תאריך זה שורשו במיונם הטיפולוגי ובדרך פירושם את השתלשלות התפתחותה של מלאכת הארדיכלות בישראל. ברם, לדעתו של כותב הטורים האלה יש לבכר שיטה אחרת של מיון טיפולוגי, ואילו את העדות והראיות להתפתחותה של מלאכת הארדיכלות בישראל יש לפרש, ככל הנראה, בדרך שונה לגמרי⁽³⁶⁾. ביקורת כזאת של העדות מונעת כל צורך לקבוע תאריך מאוחר יותר כהצעתם של דונייבסקי ועמירן.

(32) דבר שימושו של מגדל זה כמלון אורחים, כשהוא לעצמו, לא היה עשוי להתקבל על הדעת, ואולם עם הפרכת קיומו של השער נעלם גם הצידוק האחרון לסברה כזאת.

ברור הדבר, כי במצב הנוכחי של ידיעותינו על ארגונו של צבא יהודה ודרך גיוסו, אין לדעת מי ומי היו אנשי חיל המצב, ואם ישבו ישיבת קבע בעיר; ואולם חייבים אנו להניח כי קוימה לפחות שמירה מתמדת במגדל, שכן מגדל שאין עמו צופים, אין בו כל תועלת.

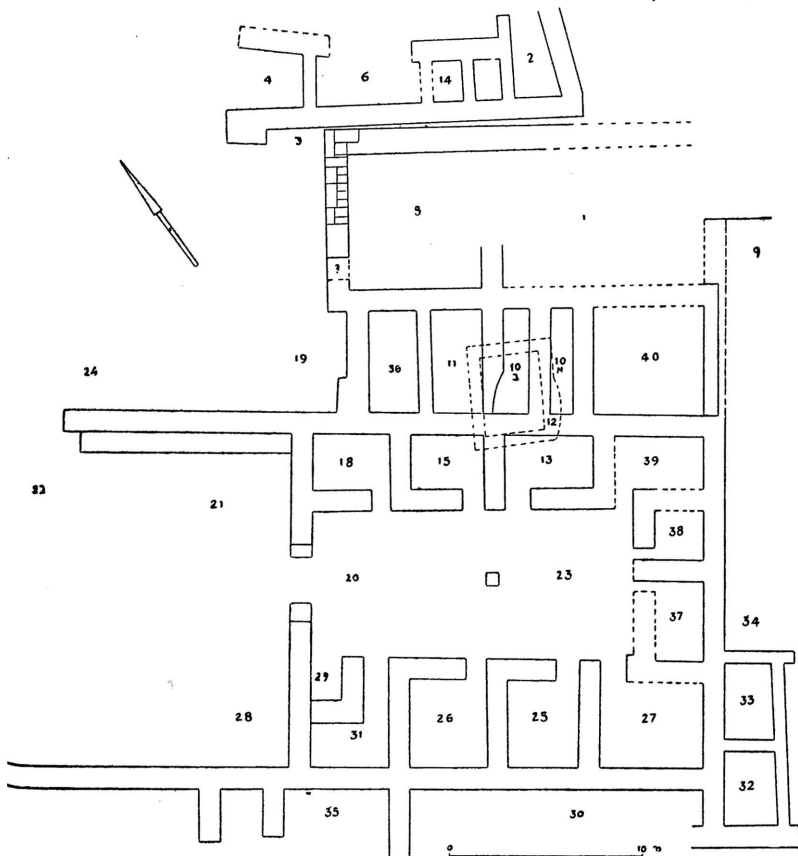
(33) ר' TBM III, ע' 41—42.

(34) ר' אבי-יונה וייבין, כנ"ל א', ע' 305.

(35) ר' BASOR מס' 149 (פבר' 1958), ע' 29—31.

(36) ברור הדבר, כי ניתוח מפורט של מיון ופירוש כאלה חורג מתחומי היקפה של רשימה זו. דבר זה עשאו המחבר בפרק שכבר נזכר לעיל, בהע' 19.

ונהפוך הוא; אף-על-פי שיש להודות בכך כי כלל הראיות עודנו מועט ביותר היום (ואלה שנלמדו מחפירות שטח המצודה בחצור בכלל זה), בכ"ז דומה כי השימוש בתוכנית הבסיסית של "בית-ארבעת-מרחבים" (להקמת בניינים ציבוריים נרחבים) חדל מהיות רווח עם סופה של המאה ה' לפסה"נ⁽³⁷⁾. ואם נכונה מסקנה זו, הרי יהיה בה משום ראייה נוספת לחיזוק קביעתו המקורית של אולברייט. מבחינה זו כותב הטורים האלה תומך בדעתו של האחרון בכל לב.

צוּר ג' מבנה רחב ממדים, ככל הנראה מלון שיירות (ח'אן), בפרבר מזרחי של חצור (התקופה הישראלית).

(37) ואולי אף קודם לכן במקצת.